

УДК 159.92

ДЕФІНІЦІЇ СВІДОМОСТІ ТА САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Гульбс О.А., д. психол. н., професор
кафедри психології

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Кобець О.В., д. психол. н., доцент
кафедри психології

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Пономаренко В.В., к. психол. н., доцент
кафедри правознавства

*Полтавський інститут економіки і права
Університету «Україна»*

Вивчення проблеми свідомості входить до числа найважливіших наукових проблем, тому що свідомість є не тільки фундаментальним, але і граничним поняттям у системі психологічних понять. Філософами, психологами, фізіологами були представлені різні концепції свідомості особистості, проте впродовж тривалого часу поняття свідомості та самосвідомості особистості не мало чіткого визначення й механізму розуміння.

Ключові слова: *свідомість, дефініції свідомості, структура свідомості, когнітивна свідомість, емоційна свідомість, самореалізація, самооцінка.*

Изучение проблемы сознания входит в число важнейших научных проблем, потому что сознание является не только фундаментальным, но и пограничным понятием в системе психологических понятий. Философами, психологами, физиологами были представлены различные концепции сознания личности, однако в течение длительного времени понятия сознания и самознания личности не имели четкого определения и механизма понимания.

Ключевые слова: *сознание, дефиниции сознания, структура сознания, когнитивное сознание, эмоциональное сознание, самореализация, самооценка.*

Gulbs O.A., Kobets O.V., Ponomarenko V.V. DEFINITIONS OF CONSCIOUSNESS AND SELF-IDENTITY OF PERSONALITY

The study of the problem of consciousness is among the most important scientific problems, because consciousness is not only fundamental, but also the limiting concept in the system of psychological concepts. Philosophers, psychologists, physiologists were presented different concepts of consciousness, but for a long time the notion of consciousness had no clear definition and mechanism of understanding.

Key words: *consciousness, definitions of consciousness, structure of consciousness, cognitive consciousness, emotional consciousness, self-realization, self-esteem.*

Постановка проблеми. Актуальність проблеми розуміння соціальної дійсності в розвитку свідомості людини підкреслюється як у філософії, так і в психології. Це спрямовує науковців необхідність глибшої орієнтації наукових досліджень на аналіз внутрішнього суб'єктивного світу людини. Проте психологічний аспект смислової репрезентації дійсності у свідомості суб'єкта залишається на сьогодні на периферії наукових пошуків.

Аналіз наукових досліджень. Труднощі теоретизації та об'єктивізації проблеми свідомості та самосвідомості зумовили зниження зусиль академічної психології, спрямованих на вивчення свідомості особистості.

Поняття свідомості в різних гуманітарних науках має різний зміст залежно від понятійного тезауруса, в якому воно використовується. Так, у філософському розумінні свідомість трактується як граничне поняття філософії як такої. В інших джерелах зазначається, що свідомість – це форма відображення об'єктивної дійсності. У такому контексті йдеться про постання об'єктивної й соціальної дійсності у свідомості особистості. Поняття свідомості при цьому отожднюється з імпліцитною картиною світу суб'єкта, з його образом світу.

Ю.М. Швалб аналізує філософські підходи до узагальнюючої дефініції свідомості, в яких вона зводиться до визначення через

відношення до матерії в трьох аспектах: у ставленні до суспільства (свідомість є продуктом суспільно-історичного розвитку), відносно до мозку (свідомість є функціональною властивістю мозку) і стосовно до об'єкта (свідомість є ідеальним відображенням дійсності), і висловлює власну точку зору, яка полягає в тому, що свідомість є функцією власно не мозку, а людини, що взята в цілому, тобто в єдності її природної та соціальної сутності [14].

У вітчизняній психології одним із перших розгорнуту концепцію свідомості розробив Л.С. Виготський, який намагався визначити свідомість як істинний предмет психології. Робота над розвитком концепції привела автора до визначення структури свідомості через значення та смисл, а також зумовила визначення проблематики мислення та мовлення як центральної [4].

Вагомий внесок у вивчення проблеми свідомості здійснив О.М. Леонтьєв. Установивши соціальний генезис індивідуальної свідомості, науковець відзначав, що свідомість повинна бути представлена не тільки як знання, але і як ставлення, як спрямованість. Свідомість визначається вченим як специфічно людська форма суб'єктивного відображення об'єктивної реальності, як картина світу, що відкриває суб'єкт, в яку включається він сам, його дії та стани [8].

Основні положення теорії свідомості були сформульовані С.Л. Рубінштейном. Дослідник звернув увагу на поєднання у свідомості двох її сторін – знання та переживання, вважаючи, що свідомість – це усвідомлення об'єкта, що знаходиться поза ним, який у процесі цього усвідомлення трансформується та виступає у вигляді відчуття, думки. Автор виділив три структурні елементи свідомості: пізнання, споглядання, дія. Свідомість для нього – це «не тільки відображення, але і ставлення, не тільки пізнання, але й оцінювання» [11].

Намагаючись визначити природу людської свідомості, О.Р. Лурія розглядав її як вищу психічну функцію, яка дає людині можливість оперувати не тільки в наочному, а й у внутрішньому плані, глибше проникаючи до сутності речей та їхніх відношень, він також відзначав провідну роль мови у формуванні свідомості людини [9]. На думку В.М. М'ясищева, свідомість є вищим ступенем розвитку психіки і являє собою «єдність відображення людиною дійсності та її ставлення до цієї дійсності» [10].

Нашу увагу привернули деякі зарубіжні концепції свідомості. Зокрема, К. Шнайдер пропонує своє, надто радикальне і багато в чому спірне вирішення питання про специфіку свідомості. Науковець вважає, що

свідомість можна визначати у формах процесу сприйняття, оскільки він пов'язаний зі знанням людини про те, що вона сприймає [16].

Формування мети статті. Розглянути та проаналізувати дефініції свідомості та самосвідомості особистості викладача вищої школи.

Виклад основного матеріалу. Для того, щоб наблизитися до розуміння того, що являє собою свідомість як психологічний феномен, проаналізуємо деякі існуючі визначення свідомості, її функцій, форм та утворень.

Згідно з визначенням психологічного словника свідомість – це вищий рівень психічного відображення та саморегуляції, який властивий лише людині як суспільно-історичній істоті. Це свідчить про те, що свідомість є вищим етапом розвитку психіки, їй властиві якості, що характерні для психічного відображення: активність, динамічність, сукупність чуттєвих та розумових образів, які безпосередньо виникають у суб'єкта в його «внутрішньому досвіді» та передбачають його практичну діяльність. Виділення у свідомості відображальної функції, внутрішніх переживань та можливостей розвитку самоспостереження дає особистості можливість пізнання інших психічних явищ, їх рефлексії та самого себе.

Важливими функціями свідомості вважаються інформаційна та орієнтувальне оцінювання явищ дійсності. Оцінювання означає підхід до дійсності з точки зору того, що потрібно людині. Ці якості свідомості сприяють формуванню регулятивно-управлінської функції свідомості, що дозволяє регулювати та управляти поведінкою людини, її діяльністю.

Аналізуючи структуру свідомості, Л.С. Виготський розділяв її системну і смислову будову. Під системною будовою свідомості вчений розумів складну сукупність взаємин окремих функцій між собою, специфічну для кожного вікового ступеня людини. Одиницею аналізу смислової будови свідомості автором було запропоновано значення. Він розглядав значення як засіб усвідомлення. Значення розумілося як певний еквівалент операції, за допомогою якої людина мислить даний предмет. Принцип системності будови свідомості ґрунтується на розумінні свідомості як цілісного явища, окремі функції якого перебувають у численних зв'язках і стосунках. Вирішальну роль у формуванні системи дослідник відводив соціокультурним факторам, які представлені у вигляді знаково-значенневих систем [4].

Дослідження В.П. Зінченко дозволило виділити п'ять функцій свідомості:

відображальну, породжувальну (творчу, креативну), регулятивно-оцінну, рефлексивну й духовну. Важливою є рефлексивна здатність, наявність якої є основою для розвитку творчих здібностей, креативності, що особливо необхідні в наукових дослідженнях. Вивчення форм свідомості дозволило виділити дві її основні форми – індивідуальну та суспільну. Суспільна свідомість: політична, моральна, правова свідомість, національна, естетична, релігійна, професійна – допомагає людині усвідомлювати навколишній світ. Поряд з індивідуальною та суспільною свідомістю виділяються такі форми свідомості, як колективна, класова, національна свідомість. Автор описує свідомість як цілісне формування, що містить два основні рівні: нижчий – буттєвий та верхній – рефлексивний. Рефлексивний рівень утворює значення і смисл. Буттєвий рівень – біодинамічна тканина живої дії та чуттєва тканина образу [5].

Розглядаючи характер системної організації наукового та буденного знань, необхідно вказати, що однією з найбільш важливих особливостей наукового знання є його теоретичний характер. Специфіка сучасного наукового знання нерозривно пов'язана з практикою й особливо з професійною діяльністю людини, які не виключають випадковості, і часто буденну та наукову свідомість розділяють за цими ознаками. У буденній свідомості відбувається в основному лише констатація явищ, предметів діяльності людини, а наукове знання досліджує закономірності, відрізняючись високою пояснювальною здібністю [6].

Розрізнення буденної та наукової свідомості в контексті нашого дослідження оз-

начає, що одна й та сама предметна сфера може утворювати достатньо значущі і стійкі конструкти як у буденній, так і в науковій свідомості. На думку Н.Ф. Шевченко, центральною ланкою свідомості особистості є її система ціннісних орієнтацій, яка визначає спрямованість діяльності особистості і є основою для вибору цілей і засобів діяльності [15].

Дослідник В.В. Столін вказує, що свідомості властиве активне й цілеспрямоване ставлення людини до навколишньої дійсності, яке формується в процесі суспільної праці [12].

Свідомість особистості, на думку К.О. Абульханової, структурно характеризується наявністю: ієрархії цінностей; уявлень; поглядів; переконань; мотивів; які проявляються у вчинках і поведінці моментів раціонального та емоційного [1]. Г.В. Акопов виділяє в структурі свідомості уявлення, поняття, знання, переконання, ціннісні орієнтації, інтерес до проблем, мотиви, стосунки. Автор відзначає, що свідомістю є: переконання, ідеали, ціннісні орієнтації, спрямованість, соціальні потреби, мотиви та інтереси, прагнення, соціально орієнтоване мислення, почуття, воля [2].

Аналізуючи підходи до визначення свідомості та її структури в нашому дослідженні, ми дотримувалися поглядів О.В. Бондаренка щодо структури свідомості як вищої форми психічного відображення. По-перше, це сукупність знань про навколишній світ, отже, в структуру свідомості входять пізнавальні психічні процеси, за допомогою яких відбувається пізнання світу. По-друге, свідомість включає самопізнання, самооцінку, самовідношення, тобто

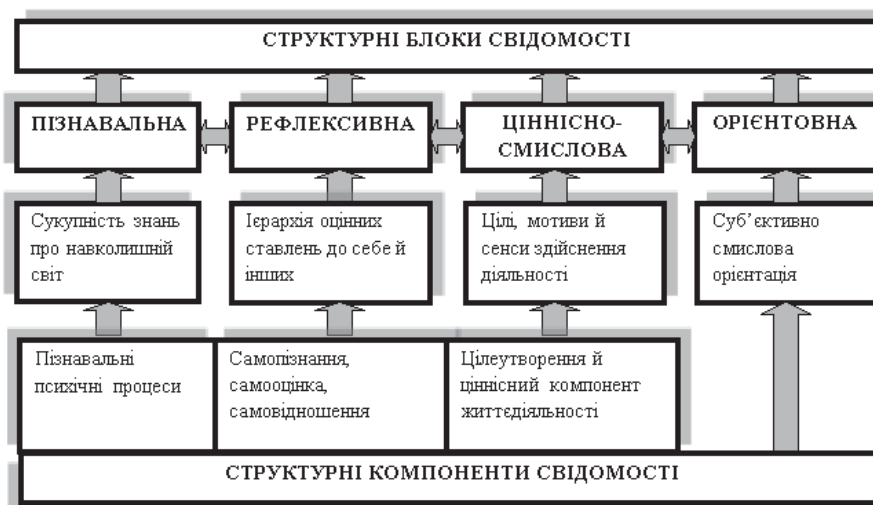

Рис. 1. Теоретична структура свідомості

ієрархію оцінних ставлень до себе й інших. По-третє, свідомість включає цілеутворення й ціннісний компонент життєдіяльності, тобто цілі, мотиви й сенси здійснення діяльності. По-четверте, свідомість включає базисне орієнтування в місці і часі. Усі ці чотири компоненти свідомості формують її цілісну структуру: пізнавальну, рефлексію, ціннісно-смыслову й орієнтування [3].

Розглядаючи різні підходи вчених до визначення структури свідомості особистості, ми виділили загальні структурні компоненти свідомості (рис. 1.).

Розподіл за групами структурних компонентів дуже умовний, тому що в реальних умовах ставлення особистості до оточуючих її людей виявляється у взаємодії всіх компонентів комплексно. Фактично ці компоненти функціонують у свідомості як єдине ціле.

Когнітивний компонент свідомості становить фундамент, базу, на якій ґрунтується світоглядний компонент, тобто переконання, ціннісні орієнтації, інтереси. Важливим структурним компонентом свідомості є інтереси. Вони активізують діяльність, відіграють важливу роль у спрямованості особистості. Інтерес як вибіркова спрямованість особистості на ті чи інші об'єкти виявляється в прагненні пізнавати їх і виступає важливим мотивом діяльності людини.

У психолого-педагогічних дослідженнях наголошується те, що наявність моральних цінностей є виявом небайдужості людини

в ставленні до оточуючого, яка виникає зі значущості різних сторін, аспектів навколишнього світу для її життя. Оскільки цінності є, за своєю суттю, установкою на реалізацію у вчинках тих чи інших елементів матеріальної й духовної культури суспільства, їхнє вивчення – важлива ланка аналізу соціальної детермінації активності людини, а також соціально-психологічної адаптації особистості, свідченням якої є адекватне співвідношення її цінностей і цінностей суспільства. У зв'язку із цим очевидним стає тісне поєднання цінностей з ідеалами, оцінними критеріями діяльності особистості, які утворюють психологічну базу їхнього формування.

Емоційний компонент свідомості є своєрідною внутрішньою мірою сприйнятливості особистості, виявлення її здатності переживати глибоке задоволення у зв'язку з поведінкою (інших людей і своєю власною), в якій реалізуються норма або переживання незадоволення, обурення, коли ці норми порушуються.

У структурі свідомості емоційний компонент несе на собі основне психологічне навантаження тому, що в ньому виявлена сутність суб'єктивного ставлення особистості до норм та вимог, емоційно-чуттєве відображення еволюційно передуює когнітивно-абстрактному. Усі структурні компоненти свідомості функціонують як єдине ціле: когнітивний компонент органічно пов'язаний з мотиваційним, поведінковим

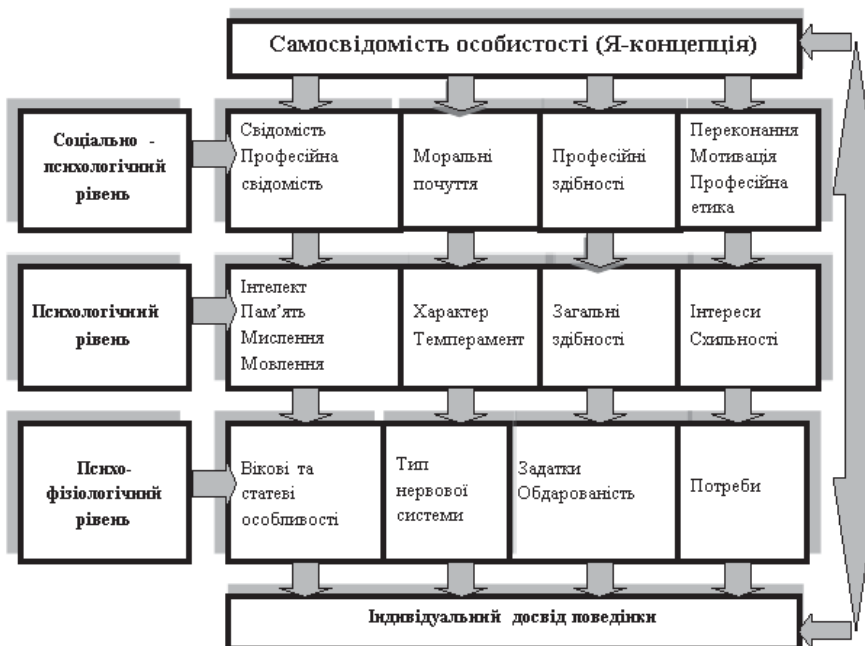

Рис. 2. Багаторівнева психологічна організація особистості (за Б.Г. Ананьєвим, Б.Ф. Ломовим)

та емоційним компонентами. І.С. Кон спробував визначити синтез філософських, соціально-психологічних, історико-культурних аспектів проблеми самосвідомості. Він дав таке визначення самосвідомості: «Сукупність психічних процесів, за допомогою яких індивід усвідомлює себе як суб'єкта діяльності, називається самосвідомість». Уявлення індивіда про самого себе складається в уявний образ «Я». Розвиваючи цю думку, дослідник стверджує, що «самосвідомість – усвідомлення себе як деякої стійкої, більш-менш певної одиниці, яка зберігається незалежно від змінних ситуацій (усвідомлення своєї ідентичності)» [7]. Виділяючи психологічний аспект самосвідомості, І.І. Чеснокова вказує на те, що він передбачає, перш за все, розкриття «специфіки свідомості і самосвідомості як особливих феноменів особистості, їх здатності регулювати і саморегулювати поведінку і діяльність особистості на різних рівнях її розвитку». Самосвідомість, стверджує автор – це «ставлення особистості до усвідомлених сторін її внутрішнього світу».

Дослідник В.В. Столін зазначає, що самосвідомість є особливою формою свідомості, яка відображає рівень розвитку свідомості та її спрямованість. Якщо свідомість орієнтована на весь об'єктивний світ, то самосвідомість – на внутрішній світ людини. За допомогою самосвідомості особистість пізнає свою сутність, а саме властивості свого характеру, пізнавальну, емоційно-вольову сферу, потреби, ціннісні орієнтації тощо. У процесі самосвідомості людина виступає одночасно суб'єктом і об'єктом пізнання. Дослідник стверджує, що генетично самосвідомість виникає пізніше свідомості, вона з'являється на нових етапах розвитку індивіда як специфічний вияв спрямованості свідомості [13].

Психологічна сутність самосвідомості полягає в тому, що в ставленні особистості до себе закладена здатність її самовдосконалення. Пізнання своїх особливостей допомагає людині змінювати себе, корегувати свої дії, долати негативне. Самосвідомість забезпечує встановлення рівноваги між зовнішніми впливами та внутрішнім станом суб'єкта, визначає формування свідомої поведінки людини. З одного боку, вона виступає результатом розвитку особистості, з іншого – регулятором цього процесу. Отже, самосвідомість поєднує пізнання та переживання. У цьому проявляється цілісність, єдність людського «Я».

Психологічне значення самосвідомості полягає в тому, що кожна людина не лише пізнає, але і творить сама себе,

утверджує свою самоцінність. У витоків вивчення проблеми самосвідомості стояв П.Р. Чамата. Самосвідомість дослідник визначав як усвідомлення людиною себе самої та свого ставлення до зовнішнього світу, ставлення до інших людей. Механізми саморегуляції вивчаються ним як вияв внутрішньої самоактивності особистості. Науковець дослідив залежність процесу саморегулювання від інтелектуального, морального розвитку особистості та її емоційно-вольової сфери. Структура самосвідомості людини відзначається різноманітністю форм вияву, які пов'язані з усіма сторонами її психічної діяльності: пізнавальної – самокритичність, самоаналіз, самооцінка, самопереконавання, самоіронія тощо; емоційної – самозадоволення, самоповага, самолюбство, самосхвалення; вольової – самодисципліна, самокерування, самоконтроль, саморегуляція, самовимогливість тощо [13] (рис. 2).

Центральними і найбільш дослідженими структурними компонентами самосвідомості є феномени саморегуляції, самооцінки, самоаналізу.

Безумовно, основна складність у вирішенні питань, пов'язаних із самосвідомістю особистості, полягає в тому, що в людини безліч власного «Я», які об'єднуються в уявний образ «Я». Структуру образу «Я» становлять такі компоненти, як Я-минуле, Я-майбутнє, Я-реальне, Я-ідеальне, Я-очима інших.

Окрім образу «Я», в структурі самосвідомості можна виділити такі компоненти: цінності, ідеали, рівень вимог, уявлення про способи самооцінювання. Виходячи з того, що названі компоненти є особистісними утвореннями, можна стверджувати, що проблема формування самосвідомості набуває особливого значення під час включення людини в професійно-трудова діяльність. А самосвідомість особистості професіонала, особистісні утворення є ядром свідомої регуляції його поведінки і діяльності.

Самореалізація показана як здійснення індивідуальних і особистісних можливостей «Я» за допомогою власних зусиль, а також співпраці з іншими людьми. Самореалізація відіграє найважливішу роль протягом усього життєвого шляху особистості, визначаючи його в цілому. Умовою успішної самореалізації є динамічна функціональна єдність, де реальний образ світу й образ «Я» врівноважуються через адекватну самооцінку. Самооцінка є необхідним компонентом розвитку самосвідомості, тобто усвідомлення людиною самої себе, своїх фізичних сил, розумових

здібностей, учинків, мотивів і цілей своєї поведінки, свого ставлення до інших людей, самого себе.

Таким чином, розглянувши теоретичні підходи до проблеми свідомості особистості, запропонувавши власне бачення суті цього поняття, можна зробити висновок, що це складна багатокомпонентна характеристика особистості. На нашу думку, розглянути свідомість особистості можливо лише на основі розкриття її змісту, структури та дефініцій. Це зумовлює глибше вивчення свідомості особистості в діяльності.

Висновки та перспективи дослідження.

1. Зміст свідомості особистості можна представити як специфічну форму суб'єктивного відображення об'єктивної реальності, в яку включається він сам і що впливає на його дії і стани. У цьому аспекті слід приділити увагу таким ключовим функціям свідомості, як відображальна, породжувальна (творча, креативна), регулятивно-оцінна, рефлексивна, духовна та соціокультурна.

2. Найважливішими компонентами в структурі свідомості вітчизняні вчені виділяють: пізнавальний, ціннісно-смісловий, рефлексивний та орієнтований компоненти, які знаходяться в тісній взаємодії і дають особистості цілісне відображення об'єктивної дійсності, впливають на соціально-психологічний рівень розвитку його особистості.

3. Важливішим структурним компонентом особистості є її самосвідомість, яка допомагає усвідомлювати себе як суб'єкта діяльності. Уявлення особистості про самого себе складає образ «Я», структуру якого становлять компоненти: «Я – реальне», «Я – ідеальне», «Я – в минулому» та інші.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова К.А. Психология и сознание личности. Проблемы методологии, теории и исследования реальной личности. Воронеж: НПО «МОДЭК», 1999. 216 с.
2. Акопов Г.В. Проблемы сознания в психологии: учеб. пособие. М.: Изд-во МПСИ; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2004. 232 с.
3. Бондаренко А.Ф. Основы психологии. Учебник для студентов гуманитарных вузов. К.: Освіта України, 2009. 328 с.
4. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. М.: 1956. 341 с.
5. Зинченко В.П. Психологические основы педагогики. М.: Гардарики, 2003. 275 с.
6. Кадыкова Т.А. Особенности динамики ценностных ориентаций студентов-психологов: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01. Донецк, 2002. 207 с.
7. Кон И.С. Психология ранней юности. М.: Просвещение, 1989. 255 с.
8. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Наука, 1982. 340 с.
9. Лурия А.Р. Язык и сознание. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. 416 с.
10. Мясичев В.Н. Сознание как единство отражения действительности и отношения к ней человека. Проблемы сознания. М.: 1966. С. 126–132.
11. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. СПб.: Питер, 2003. 512 с.
12. Столин В.В. Самосознание личности. М.: МГУ, 1983. 286 с.
13. Чамата П.Р. Зміст і основні форми прояву самосвідомості // Загальна психологія: хрестоматія: навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / упоряд. О.В. Скрипченко [та ін.]. К.: Каравела, 2008. С. 33–38.
14. Швалб Ю.М. Целеполагание как феномен сознания. К.: Стило, 1997. 72 с.
15. Шевченко Н.Ф. Професійна свідомість: специфіка психологічного явища. Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Психологія. 2005. № 14. С. 98–106.
16. Schneider Kirk J., May Rollo. The Psychology of Existence: an integrative, clinical perspective. McGraw Hill, Inc., 1995. 330 p.